

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

POMOGÁTS BÉLA

Az irodalmi kánonok átrendeződése és Kós Károly

Az elméletírók „irodalmi kánonnak” nevezik a szerzőknek és a műveknek azt a csoportját, amely egy adott esztétikai és kritikai, vagyis irodalomértelmezési nézőpontnak megfelelően az értékek egy bizonyos hierarchiáját hozza létre. Hogy a neves irodalomtudós, Rohonyi Zoltán meghatározását idézzem: „a kánon (...) nem csupán szövegek, szerzők, beszédmódok halmaza, hanem a kiválasztásukat meghatározó kommentár és az önálló értelmezés szerves rendszere, amelyet lezárás és nyitás, az előírás és annak folyamatos tagadása jellemez.”¹ Ebből természetesen az is következik, hogy az irodalmi kánonok időről időre átalakulnak, és ami tegnap még a kánon mozdíthatatlan alkotó részének tetszett, az mára kívül kerül az értékek rendszerén, és lassanként elveszíti az irodalomkritika, illetve az irodalomtörténet-írás érdeklődését. A kánonképzés mindezek miatt szüntelen „harc terepen” zajlik, hiszen a szellemi, értékelési küzdelmeknek kell eldönteniük, hogy mi őrzi meg helyét az irodalmi kánonban, mi kerül ki belőle, és mi kerül bele. Ezek a szellemi küzdelmek időnként igen élesek is lehetnek, az egymásnak ütköző kritikai vélemények nem egyszer fordítanak hátat a méltányosságnak, a hosszú időn keresztül elismert értékek iránt talán illendő türelmességnek.

Azt mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy az irodalmi kánonok körül zajló szellemi csatáknak valójában nincs olyan stratégiája, amely teoretikusan vitákon felül meg tudná alapozni a kánonképzés, a kánon-átalakítás műveleteit. Valójában az értékelés elméleti kiindulásának eleve adott bizonytalansága okozza az egymástól szögesen eltérő ítéleteket. Az irodalmi művek értékének megállapítására nincs semmiféle „egzakt” mértékünk és műszerünk. Ennek igazolására fel lehetne idézni a különféle esztétikai, illetve irodalomelméleti alapművek és kézikönyvek idevágó passzusait: valamennyi másban és másként keresi a művek értékkritériumait. Az egyszerűség kedvéért ezúttal az esztétának is kiváló angol költő, T. S. Eliot meghatározásából indulnék ki, annak érdekében, hogy valamiképpen jelezzem az értékbizonytalanság feloldásának lehetőségét. Az angol költőnél olvasható a következő meghatározás: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizá-

1 ROHONYI Zoltán, *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., 2001.

rőlag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy azt a tényt, vajon irodalomról van-e szó vagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.”²

E megállapítás második részével alighanem maradéktalanul egyetérthetünk, első része viszont némi kiegészítést kíván. Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek hozzájárulnak valamely irodalmi alkotás értékéhez? Erre vonatkozólag a Welles–Warren-féle irodalomelméleti kézikönyv egy megállapítására hivatkozom. E kézikönyv az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát – a horatiusi „dulce et utile” kettős fogalma nyomán – a következőkben jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő.”³ Ebben a vonatkozásban a „közösségi rítusnak,” illetve a „kulturális kötőerőnek” az értelmezése igen széleskörű lehet. Számkunkra az a fontos, hogy ezeknek az irodalmon kívüli kritériumoknak a mellőzése aligha valósítható meg, noha bizonyára az lenne üdvös, ha irodalmi műveket szigorúan irodalmi kritériumok alapján ítélné meg a kritika és a tudomány. Az újabb magyar irodalom megítélésében kialakult értékrendek viszont nemcsak a művek úgynevezett irodalmi értékeire épülnek, hanem magukba foglalnak más jellegű – történelmi, morális, intellektuális – értékeket is.

Az egymástól nagymértékben különböző értékrendek mögöttes terében alighanem ezek az „irodalmon kívüli” kritériumok állnak magyarázat gyanánt. Azokra az értékrendekre gondolok, amelyek a különböző irodalomtörténeti kézikönyvekből kiolvashatók. Már az 1945 előtti irodalomtörténet-írásban is megfigyelhető az egymástól radikálisan különböző értékrendek kialakulásának gyakorlata. Ebben az időszakban nagyjából négy ilyen értékrendet különböztethetünk meg: a konzervatív, a „nyugatos”, a „népi” és az (elsősorban az emigrációs körülmények között képviselt) „szocreál” irodalomszemlélet nyomán létrejött értékrendeket. Egyik sem koherens és kanonizált irodalmi hierarchiát jelent, inkább tendenciákat és trendeket, amelyek nagyjából mégis jellemezhetik az egyes irányzatok értékkiválasztó mechanizmusát.

Az iméntiekben vázolt négyféle irodalomtörténeti értékrend szabta meg tulajdonképpen a második világháború után kialakult (kialakított) irodalomtörténeti kánonokat is. Az ötvenes években a – mondhatnám – állami erőszakkal bevezetett hivatalos értékrend elutasította mind a konzervatív, mind a „nyugatos”, mind a „népi” értékrendet, és egyedül a „szocialista” értékrendet fogadta el. A hatvanas évektől kezdve azután megindult az értékrendek (az irodalmi kánonok) pluralizálása, a „hivatalosnak” minősíthető (az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvek által szentesített) irodalomtörténeti kánon befogadta a „nyugatos” és a „népi” értékrendet, valamivel később annak az avantgárd irodalomnak az értékvilágát is, amelyet különben mind a két világháború közötti konzervatív hivatalos, mind az ötvenes évek „szocialista” hivatalos értékrendje

2 Idézi Max WEHRLI, *Általános irodalomtudomány*, Bp., 1960.

3 René WELLES, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, ford. SZILI József, Bp., 1972.

elutasított. Ekkoriban térhettek vissza a magyar irodalmi kánon magaslatára olyan írók, mint Babits Mihály, Krúdy Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi János, és velük együtt az avantgárd irodalom nagymestere: Kassák Lajos.

Mi több, a hetvenes–nyolcvanas évek folyamán a huszadik század legtöbb kiváló íróját hivatalosan is kanonizálta az irodalomtörténet-írás, így a korábban említettek mellett Weöres Sándort, Szentkuthy Miklóst, Pilinszky Jánost, Nemes Nagy Ágnesset, Mészöly Miklóst is, akiket korábban, mint polgári írástudókat részben vagy egészében elutasított. Emellett kirajzolódott egy újszerű József Attila-, Nagy Lajos- és Déry Tibor-kép is, amely ezeket az írókat már nem pusztán mint az úgynevezett „szocialista irodalom” klasszikusait mutatta be, hanem mint modern irodalmunk jeles mestereit. Egyedül a nyugati (emigrációs) magyar irodalom nagy egyéniségei, például Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Határ Győző maradtak kívül a hivatalos kanonizációs rendszeren; az ő befogadásuk, az ő kanonizálásuk is megtörtént aztán a nyolcvanas évek második felében, és teljes mértékben a rendszerváltozás után. Ismét a hivatalos értékrend körében kaptak helyet a korábban elutasított konzervatív írók, mint Herczeg Ferenc, és a vallásos irodalom képviselői, mint Sík Sándor és Mécs László. Ugyancsak bekerültek a hivatalos magyar (magyarországi) irodalmi kánonba a kisebbségi magyar irodalmak kiváló egyéniségei is, például az erdélyi Kós Károly, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Dsida Jenő, Szabédi László, Sütő András, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, a felvidéki Fábry Zoltán, Dobos László, Tózsér Árpád, és a délvidéki Szirmai Károly, Herceg János és Tolnai Ottó. Természetesen ennél jóval több író nevét meg lehetne említeni azok közül, akiket a hivatalos kánon befogadott.

A nyolcvanas évek derekára – mindennek a következményeként – létrejött egy valójában megnyugtatónak tekinthető virtuális értékrend, amely magától értetődőnek tartja az értékek pluralizmusát. Ez az értékrend átfogó irodalmi kánont alakított ki, és ebben a kánonban természetes módon kaptak helyet a huszadik század első kétharmadát meghatározó „nyugatos” (illetve „újholdas”), a „népi” irodalom, az irodalmi baloldal, a konzervatív áramlatok, az avantgárd és természetesen a határokon túli, kisebbségi magyar irodalmak értékes eredményei. Az utóbbi időkben, általában az elmúlt tíz esztendőben kibontakozó posztmodern irodalomelmélet hatására, ez a pluralisztikus értékrend látszik megrendülni. Fellépnek irodalomtudósok, irodalomkritikusok, akik rendre megkérdőjelezik például Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, vagy a későbbiek közül Nagy László, Juhász Ferenc, Cseres Tibor, Sütő András és mások irodalomtörténeti kanonizációját.

Az erdélyi irodalom befogadásának és értékelésének is kialakult egy bizonyos megnyugtatónak tekinthető kanonizációs rendje, amely az ötvenes (és részben a hatvanas) évek barbár egyoldalúsága és sztálinista önkénye után igen nagy teret adott részben a két háború közötti korszak „helikonista” (az Erdélyi Helikon köréhez tartozó) irodalmának, részben a második világháború utáni korszak modern törekvéseinek. Így került az erdélyi magyar irodalmi kánon középpontjába Kós Károly, Kuncz Aladár, Tamási Áron, Makkai

Sándor, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Karácsony Benő, Dsida Jenő, Bözödi György és mások munkássága, illetve így értékelődött át például Szemlér Ferenc és Méliusz József tevékenysége, akiket ma már természetes módon nem az úgynevezett „szocialista” irodalom, hanem egy politikai elkötelezettségeken felülemelkedő irodalmiság képviselőinek tekintünk. (Szemlért a „nyugatos” elvek követőjének, Méliuszt a sztálinizmus bűneivel szembenező irodalom erdélyi magyar egyéniségének.) Ezt az irodalomtörténeti kánont egészítette ki a mögöttünk lévő másfél évtizedben Nyíró József és Wass Albert munkásságának elhelyezése az értékek és hagyományok között. A második világháború utáni korszak költői, illetve írói közül Kányádi Sándor, Székely János, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Sütő András, Szabó Gyula, Szilágyi István, Bálint Tibor, Kovács András Ferenc, és mellettük még jó páran kerültek ennek a pluralista szellemiségű, tartósnak ígérkező erdélyi magyar kánonnak a magaslátára.

Csakhowy időközben ez az erdélyi magyar irodalmi kánon is több tekintetben megrendült. Ismerem annak a meglehetősen erőszakos kánonképzési kísérletnek a következményeit, amely például Sütő András vagy Szabó Gyula kanonizált helyét kívánja elvitatni. Ugyanígy jelentek meg kritikai vélemények, amelyek kisebbiteni próbálták a két világháború közötti korszak „helikoni” (transzilvánista) irodalmának kanonizált helyzetét. Ez utóbbi vélemények azoknak a vitáknak a következményei voltak, amelyek a transzilvánizmus (az „erdélyi gondolat”) eszmetörténeti és talán így is mondhatnám: „nemzetpolitikai” szerepét kérdőjelezték meg, annak a nézetnek a következtében, amely általánosságban elutasítja a szépirodalom közösségi feladatvállalását és nemzetpolitikai szerepét.

Kós Károly munkássága és ennek értékelése körül nem robbantak ki zajos viták, az azonban kétségtelennek tetszik, hogy a *Kiáltó szó*, a *Varjú nemzetség*, *Az országépítő* és az *Erdély kultúrtörténeti vázlat* című könyvek írójának munkásságát nem lehet elválasztani a közösségi jellegű, a közösségépítő, a „nemzetpolitikai” szolgálatra vállalkozó irodalom hagyományaitól és értékelveitől. Az ő esetében igazán meghatározó szerepe van azoknak a fogalmaknak, amelyeket a Wellek–Warren-féle kézikönyv „közösségi rítusnak” és „kulturális kötőerőnek” nevez. Elvégre éppen Kós Károly volt az a művész, az az alkotó egyéniség, aki gazdag életének és munkásságának – ennek a reneszánsz alkotóművészekre emlékeztető, sokrétű életműnek – minden egyes részterületét: az irodalmat, az irodalomszervezést, az építészetet, a grafikát és a közéleti cselekvést egyaránt a nemzeti elkötelezettségnek, a közösségi cselekvés etikájának, hogy egy régebben (mindenekelőtt Balogh Edgár publicisztikájában) megszokott fogalommal éljek: a „népszolgálatnak” rendelte alá.

A „népszolgálat” természetesen nem azt jelentette, hogy Kós Károly munkásságát valamiféle nemzeti vagy szociális retorika határozta volna meg. Ellenkezőleg, ő pontosan tudta, hogy csakis akkor tehet valamit népe érdekében, ha a legmagasabb színvonalon végzi írói és művészi munkáját, és sohasem tesz engedelményeket sem az olcsó propaganda, sem az olcsó népszerűség-hajhászás elvárásainak. Igazi „reneszánsz” egyéniség-

ként tevékenykedett, mintha sorsában és munkásságában egy rövid történelmi pillanatra valóban a reneszánsz alkotó egyéniségeinek sokoldalúsága és gazdagsága csillant volna meg. Annak idején a humanista szellemű „újjászületés” helyezte újra jogaiba az emberi személyiséget, és ez a személyiség mohó mindentakarással vette birtokába az emberi élet, az alkotó munka számtalan lehetőségét. A reneszánsz ember egyszerre kívánt politikus, író, művész és tudós lenni, tevékenységének mindeme területén elsősorban mégis önmagát kereste, a saját alkotó erőit kívánta felszabadítani, a személyiségben rejlő változatos lehetőségeket próbálta kibontani.

Kalotaszeg nagyszerű írója is ilyen sokoldalú alkotó egyéniség volt: kezdetben mérnök és művész, aztán kulturális szervező és közéleti ember, majd író és tudós. Csakhogy az ő reneszánsz gazdagságának nem a személyiség szabadságküzdelleme és érvényesülésének mindent elsöprő vágya volt a magyarázata, hanem a közösségi szolgálat morálja, az a bensőleg vállalt küldetés, amely mindig annak a munkának és feladatnak az elvégzésére vállalkozott, amivel egy tágasabb emberi közösség: az erdélyi magyarság bízta meg. Ez a közösségi elkötelezettség és szolgálat Kós Károly egész írói és művészi munkásságát áthatja: minden írásának, regényeinek, elbeszéléseinek, művelődéstörténeti tanulmányainak és minden építészeti tervének, rajzának, linóleummetszetének közösségi vonatkozása, üzenete és stratégiája van. Mondhatnám, teljes írói és művészi tevékenysége azt a nagy célt szolgálta, hogy a Trianon után kiszolgáltatott helyzetbe került és kulturális intézményeiben, sőt nemzeti identitásában veszélyeztetett erdélyi magyarság önvédelmi küzdelmeihez kínáljon fel szellemi és erkölcsi erőt.

Ugyanakkor van abban valami elgondolkodtató, hogy akit hagyományosan – a kifejezésnek hol megbecsülő, hol elmarasztaló értelmében – regionalistának szoktak mondani, egy nagy hatású és egész Európában ösztönző szerepet játszó művészeti mozgalomtól kapta az első és meghatározó szellemi indításokat. Az angol praeraffaelita mozgalomra gondolok, amely a 19. század ötvenes éveitől kezdve fejtette ki tevékenységét, s új ízlést, új művészetszemléletet hozva, a századvég modern művészetét készítette elő. A fiatal Kós Károly – tehetséges építésmérnök és sokat ígérő grafikus – ennek a mozgalomnak a hatására alakította ki sajátos művészeti elveit, s a népművészet módszeres tanulmányozását kamatoztatta azoknak a nagyszabású középületeknek – például a budapesti Állatkert pavilonjainak, a zebegényi templomnak vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak – a tervezésében és felépítésében, amelyek a nemzeti építőművészet megújulását jelezték a század elején.

Ígéretes építőművészi pálya indult ezekkel az épületekkel, Kós mégis lemondott a további sikerekről, amikor választania kellett a budapesti érvényesülés és a szülőföldjén, Erdélyben végzendő munka között. 1919 után Kolozsvárott és egy kis kalotaszegi faluban: Sztánán kezdte újra életét, hogy művészi tehetségével, szilárd akaratával és szervező képességével a romániai magyar nemzetiség és kultúra szolgálatára legyen. Hősi és romantikus korszak volt ez, midőn önkéntes irodalomszervezők és nemzetiségi politikusok hallották meg a történelem hívó szavát, s fogtak hozzá, hatalmas áldozatokkal, a nemze-

tiségi kultúra és közélet megszervezéséhez, Kós Károly is fontos feladatokat vállalt, és e feladatokat lelkiismeretes buzgalommal, s ami nem keveset jelent: óriási sikerrel végezte el. Nemzetiségi pártot, az Erdélyi Magyar Néppártot alakított, amely a demokratikus kibontakozás szellemében, a népi tömegekre alapozva akarta megszervezni a magyar nemzetiségi politikát és az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – testvéri együttélését. Nemzetiségi ideológiát dolgozott ki: a „transzilvánista” gondolatot, amely az erdélyi történelem progresszív hagyományaira támaszkodva alakította a romániai magyarság közösségi tudatát. Irodalmi kiadót szervezett: a hírneves Erdélyi Szépművés Céhét, amely két évtizeden keresztül a nemzetiségi irodalom legjobb értékeit tette közzé, és kiváló irodalmi folyóiratot szerkesztett: az Erdélyi Helikont, ez a két világháború között a magyar szellemi élet egyik legfontosabb organizátorának bizonyult.

Sokoldalú és gazdag szellemi tevékenységének középpontjába mégis az írásművészet került. Kós Károly már fiatal emberként is érdeklődött az írói munka, a történelmi hagyományok szépirodalmi felidézése iránt, irodalmi tevékenysége mégis 1918 után bontakozott ki igazán, midőn a szépirodalom a kisebbségbe szorított magyarság történelmi és közösségi tudatának talán legfontosabb alakítójává vált, s midőn ő maga is ráébredt arra, hogy könyvei révén adhat igazán közösségi élményt és történelmi műveltséget, nemzetiségi kultúrát és önbizalmat az erdélyi magyar közösség szélesebb rétegeinek. Első műveiben: *Gálok* és *Varjú nemzetség* című történelmi regényeiben választott otthonának, Kalotaszegnek múltját mutatta be, későbbi *Budai Nagy Antal históriája* című kisregényében és a belőle készült nagysikerű színjátékban az erdélyi népek forradalmi hagyományait – az 1437-es bábolnai parasztforradalom emlékét – idézte fel, végül *Az országépítő* című regényében a magyar államalapítás korát – István király küzdelmeit – ábrázolta.

Mindezzel Kós Károly nemcsak az erdélyi és az egyetemes magyar irodalmi kánon teljes jogú és hiteles alkotó egyéniségévé vált, hanem valósággal kánonképző szellemi és erkölcsi tényezőként lépett fel. Az a példa, amelyet az ő élete és munkássága adott, az az erkölcsi tartás, amelyet ő képviselt, és az az írói–művészi etika, amelyet ő hirdetett, mindig követésre buzdító és mozgósító példát mutatott, és a jelenben is megkerülhetetlen értéke az erdélyi, s az egész magyar irodalomnak, a szellemi életnek és a közéletnek egyaránt. Ennek az írói munkásságnak és etikának az érvényességét, a hitelességét nem kérdőjelezheti meg, nem kezdheti ki semmiféle kanonizációs átrendeződéssel, semmiféle újabb keletű mesterkedés az irodalmi kánonok körül.